

İSLAM’DA EVREN YAKLAŞIMLARINA KISA BİR BAKIŞ*

Ayşenur OKAN ŞENGEL

Özgün Fotoğraf: Özkan OLCAY

Evren insanın dünya üzerinde var olmasından bu yana insanoğlunun odağında olmuştur. Bu nedenle Dünya düzeni, evrenin oluşumu açısından iki temel fikre dayanır, kaos ve kozmos. Kaos fikri genel anlamda karmaşa içeren “büyük patlama” düşüncesinden hareket etse de kozmos fikri içerisinde düzen barındıran “yaratılışa” dayanır. Yaratılış ise tektanrılı dinlerin

---

***Künye:** Okan-Şengel, Ayşenur (2020). “İslam’da Evren Yaklaşımlarına Kısa Bir Bakış”. Simit Çay Betik, S. 2, s. 113-121.

evreni anlamlandırmada çıkış noktasını ifade eder. Çünkü yaratılışın kusursuzluğu evren ile açıklığa kavuşur.

Kuran-ı Kerim’de pek çok yerde tefekküre yapılan atfların gözlem noktasının “evren” kaynaklı olduğunu görürüz. Son dönemde popülerlik kazanan “kuantum fiziği” temelli evren görüşünün İslam âlemine etkisi büyüktür. Türkiye’de özellikle *İslam bilim felsefesi* çalışan hocaların bu konularda yapılan pek çok çalışmasına ulaşmak mümkündür. Fakat bu çalışmalarda dikkat edilmesi gereken nokta Kur’an-ı Kerim’in bir ansiklopedi olmadığıdır.

Esasında Kur’an-ı Kerim, maddi ve manevi hakikatleri öz halinde kendinde toplamıştır. Kehf suresinin 109. ayeti bunu şöyle beyan buyurmuştur: *"De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için deniz mürekkep olsa, bir o kadarı da ona ilave edilse Rabb'imın sözleri bitmeden denizler tükenirdi."* Ancak o, beşeri eserlerle karşılaştırılmaz, bu yüzden mesajını insanlara ilahi üslupla bildirmiştir. Tabii ki yüce Allah mesajını insanların anlamaları için indirmiştir. Herkes ondan ilgi ve bilgi seviyesi oranında nasibini alır. Önce kendimin evren bilimi konusunda söz söyleme yetkisine sahip olmadığımı itiraf etmeliyim. Genel olarak söylemek gerekirse hem evren biliminde, hem ilahiyatta, yani her iki alanda ihtisas sahibi olan kimsenin bulunmasının da ne kadar zor olduğu açıktır.

Öte yandan her gün gelişmekte olan bilgi ve teorilerle Kur'an ayetlerini açıklama ve düşünmenin de itikadımızı sarsacağı korkusu şöyle dursun, tersine dinî gayretimizi ve aklımızı kullanma vecibesinin, bize bu sorumluluğu yerine getirmemizi emrettiği doğrultusundadır. Çünkü ilimler ilerledikçe Kur'an-ı Kerim daha iyi anlaşılacaktır. Bugün yeni bilgi ve kültüre göre ayetleri açıklama zorunluluğu vardır. Zira sağlam bir iman, sahibine ilim ve düşünceye sarılmayı teşvik eder. İslami mesajlar bu temel ilkelerle doludur. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim' de, bizi evren (kâinat) tablosunu tetkik etmeye, varlık âlemini nasıl var ettiğine, bu âlemde hüküm süren kanunların mahiyetini anlamaya ve düşünmeye davet etmektedir (akt. Yüksel, 2000): *"Kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akılları olanlar için ayetler (dersler) vardır. Onlar ki, ayakta iken, otururken, yanları üzerinde yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler de, Rabb'imiz, bunu boş yere yaratmadın, sen bütün eksikliklerden münezzehsin! Bizi ateş azabından koru."* derler.

Bu bakış açısına çerçeve çizmek için Hz. Muhammed (sav.)’in evrenle ilgili yorumlarını bilmekte fayda vardır. Çünkü İslam’ın insanlığa sunulmasını bir

başlangıç olarak alacak olursak, İslam medeniyetinin bahsettiğimiz süreçteki yerini bilmek hem dünya medeniyet tarihi hem de Müslümanların serüvenini takip etmek açısından son derece önemlidir. Bu serüvenin başlangıcı ise daha sonraki dönemlerin onun üzerine bina edilmesi ve geliştirilmesi açısından diğer zamanlara göre birincil öneme sahiptir. Çünkü İslam’ın nasıl bir coğrafyada hayat bulduğu, insanların hayata ve evrene bakışları, örf-adet ve gelenekleri Kur’an’ı dolayısıyla İslam’ın toplumu şekillendirmede takip ettiği stratejiyi daha iyi anlamak açısından mühimdir. Bu çerçevede, Kur’an dışı kaynaklarla Kur’an’ı daha iyi anlamamız mümkün olduğu gibi, Kur’an’ın kendisiyle de o günkü toplumun sosyal yapısını tanımamız mümkün olmaktadır. Çünkü Kur’an seslenişini o günkü toplumun değerleri üzerinden yapmaktadır. İslam’ın kabul etmediği inanç noktalarına işaret ederek bunları yanlışlamakta, ahlaki zafiyet noktalarının düzeltilmesini istemekte, toplumun gözünde değerli olan hususlara vurgu yaparak Allah’ın azametini göstermekte, hukuksal alanda da toplumun yapısına ve imkânlarına uygun kurallar koymaktaydı (Yıldırım, 2006).

Kur’an-ı Kerim gök cisimleriyle kâinat olaylarına oldukça fazla yer ayırmaktadır. Ancak bu zikrediş tamamen Allah’ın azametini ortaya koymaya ve kâinattaki her şeyin onun kudretiyle olduğu gerçeğine dikkat çekmeye yöneliktir. Örneğin Kur’an; Güneş, Ay ve yıldızları tapınılacak nesnelere değil Allah’ın kudretinin birer yansıması olarak sunar. Kur’an bunu yaparken bazen onların işlevleri ve fonksiyonlarına da kısaca değinir. Ancak hitapta öne çıkan başat unsur Allah’ın azametidir. Çünkü ilahi hitabın amacı, fen bilgisi vs. sunmak değil Allah’ın varlığını kevnî delillerle ispat etmek, bunu yaparken de tapınılan şeylerin esasında Allah’ın yaratıkları olduğunu göstermektir. Örneğin diğer yıldızlar içinde daha çok tapınılan Şi’ra yıldızından Kur’an bahsetmekte ve doğrusu, Şi’ra (yıldızı)’nın Rabb’i de O’dur” (53 Necm 49) buyurmaktadır. Dolayısıyla kevnî ayetlerde cahiliye dönemi batıl inanışlarına yönelik toptan bir reddiyenin söz konusu olduğunu ve bütün tabiatın Allah’la ilişkilendirildiğini, yeni inanç dünyasının Allah merkezli dizayn edildiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber bu ayetlerin önemli bir kısmı zikrettiği nesnelere ve olayların içeriğiyle ilgili olarak insanın merak saikini kamçılayan, ne anlatılmak istendiğini çözme duygusunu depreştiren ifadeler içermektedir.

Hz. Muhammed ve evren: Cahiliye dönemindeki evren tasavvuru ve Kur’an’ın bu inanışları düzeltmek adına evrendeki cisimler ve olaylara değişim yöntemine kısaca değindikten sonra Hz. Muhammed’in yaklaşımını ele alabiliriz. Hz. Muhammed’in kevnî ayetlere ve kâinat olaylarına yaklaşımını anlayabilmek

amacıyla hayatına baktığımızda, özellikle ilgili ayetler hakkında neler söylediğine dair elimizde fazla bilgi bulunmadığını görürüz. Bununla birlikte, bazen ilgili ayetler bağlamında çoğunlukla da evrende çıplak gözle müşahede ettikleri karşısında veya sohbet sırasında bazı bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Rivayetlerin büyük çoğunluğunda Hz. Peygamber'in bunları çeşitli ayetler bağlamında söylediği geçerse de ilgili ayetlerle irtibatlı olarak söylediğini düşünmek uzak bir ihtimal değildir. Hz. Peygamber'in verdiği bilgilerin bir kısmı bizzat Kur'an'ın kendisine dayanmakta, önemli bir kısmı ise tefsir sadedinde zikredilebilecek malumatlardır. Bunlardan birkaç konuyu başlıklar altında sunacak olursak zihnimizde Hz. Peygamberin evren tasavvuruyla ilgili bir tablo oluşacaktır. Rivayetlerden bir kısmı çeşitli gerekçelerle sahih kabul edilmeyecek olsa bile bütün olarak göz önünde bulduklarında yine de bir kanaat oluşturacak bir yapı arz etmektedirler. Zaten bizim amacımız da tek tek her hadisin sıhhat durumunu irdelemek değil, Hz. Muhammed'in bakış açısını yakalamaya çalışmaktır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Abbasiler döneminde çeviri faaliyetleri ile evrene bakışta hikmet kavramı ön plana çıkmıştır. Çünkü evrende yaratılan her şeyin bir anlamı vardır. Örneğin, İmam Maturidi yer ve göğün hak ile yaratıldığını ifade eden ayetleri tevil ederken, onların abes olarak boş yere var edilmediklerini, aksine bir hikmetle yaratıldıklarını belirtir (Mâturîdî, II/465). Ayrıca, yer ve göklerin boşuna yaratılmadığına işaret eden Al-i İmran suresinin 191. ayetini “*Onlar yüce Allah'ın birliğine ve Rab'liğine işaret edecek şekilde yaratılmıştır.*” şeklinde tevil etmektedir. Yersel ve göksel düzenin insanın yararına olacak şekilde tasarlandığı açıkça gözlemlenebilir bir durumdur. Zira bakıldığında, aralarındaki mesafe uzaklığına rağmen gökyüzünden meydana gelecek faydaların, yeryüzünden meydana gelecek faydalarla birleştirildiği görülür. Dolayısıyla yer ve gök, aralarındaki mesafeye rağmen faydalarının birleşmesi için birbiriyle bütünleşen iki varlık halinde yaratılmışlardır. Bu varlık düzeni, aynı zamanda bunları inşa eden varlığın birliğine de delâlet eder. Bir başka anlatımla, faydalı ve zararlı olma

Evren İslam âlimlerinin her dönemde ilgisini çekmiş ve bu amaçla birçok rasathane kurulmuştur.

bakımından farklı olsalar dahi yüce Allah, yaratılmışları kendi varlığına, birliğine, hikmetine, onları yöneten, bilen olduğuna delalet etme konusunda tek bir cevher gibi yaratmıştır. Netice olarak Mâtürîdî'ye göre evren, insan için yaratılmıştır. Bu yarar, bir yönüyle tabiatın, insanın yaşama şartlarına ve tasarrufuna uygun bir şekilde yaratılması biçiminde tezahür ederken; diğer bir yönüyle de evrendeki sanatkârane yaratılışın yaratıcısına işaret etmesi, böylece insanı şükür ve ibadete yönelterek onun öteki dünyadaki kurtuluşuna hizmet etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bugün doğanın tahribi ve çevre sorunları nedeniyle insanlığın karşı karşıya olduğu problemler, büyük ölçüde tabiatın kutsallıktan, bunun yanında emanet olma vasfından tamamen soyutlanarak, bencil ve savurgan bir şekilde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Mâtürîdî'nin yukarıdaki evren tasavvuru, bir ölçüde bu modern sorunlara karşı bazı çözüm önerileri içermektedir, denilebilir. Zira bu tasavvurda evren, insan için yaratılmış ve bir yere kadar yararlanılması gereken nesnelere dünyası iken, aynı zamanda yaratıcının varlığına, hikmet ve bilgisine, irade ve kudretine, lütuf ve cömertliğine işaret eden bir anlam dünyasıdır. Böyle bir evren tasarımının, bir dereceye kadar insanı doğaya karşı ölçülü davranmaya yönlendirebileceği söylenebilir (Arslan, 2009).

Klasik dönemden uzaklaşıp günümüze geldiğimiz zaman evren tasavvurunun bilimsel gelişmelere yaklaştığını görürüz. Kuantum fiziğinden etkilenen “*Çoklu Evrenler Teorisi*” bu yaklaşımların başında gelir. İslam düşüncesinde çok evrenler fikrinin olup olmadığı yolundaki bir sorunun cevabını, doğal olarak Kur'an'da ve tarihi süreçte onun farklı algılama ve yorumlama biçimleri olarak ortaya çıkmış olan kelimeler, İslam felsefesi, tefsir ve tasavvuf gibi disiplinlerde aramak gerekir.

Bu teorinin Kur'anî referansları,

Âlem ve âlemin,

Rabbü'l-Âlemin,

Seb'a Semavat,

Gayb âlemi ve şehadet âlemi şeklinde olan ayetlerken;

tasavvufi referansları,

Sûfîlerin âlem kavramını ele alışı,

Yedi gök ve Miraç,

Halk-ı Cedid Nazariyesi tarzında yaklaşımlarla dikkatimizi çeker.

Çağdaş İslam düşüncesinde çok evrenler görüşünü çok açık bir biçimde savunanlar vardır. Bu düşünürlerden birisi olan Mehmet Bayraktar, bazı ayet ve hadislere dayanarak evrenlerin sayısının yedi veya daha fazla olabileceğini, bir anlamda çok sayıda evrenin olabileceğini belirtmektedir. *"Bizim anlayışımıza göre; gerek Kur'an-ı Kerim'de ve gerekse hadislerde mutasavvıfların ve bilimcilerin bu görüşlerini destekleyen işaretler vardır. Yine, o, yukarıda verilen yedi gök ve yedi yer tabirlerini içinde barındıran hadis ve ayetlerden hareketle şöyle bir sonuca ulaşabileceğimizi savunur."* Gerek ayette ve gerekse hadiste geçen 'yedi gök ve 'yedi yer' tabirleri, bize uzayda açıkça birden fazla dünya ve göğün olduğunu göstermektedir. Bu yedi veya daha fazla sayıda da olabilir. Yine *"yedi gök"* tabiri bağlamında, Mülk Suresi'nin 3. ve 4. ayetlerinin yorumlarından birinde Hüseyin Atay, çok evrenlerin varlığından ve insanlığın buralara gitme ihtimalinden bahsetmektedir. Nitekim o, Mülk suresinin 3. ve 4. ayetlerini referans göstererek bu konuda şu açıklamayı yapar: *"Buna göre insanoğlu diğer galaksilere de gitme emrini almış olur ve bu ayet oralara gitmenin imkânına ve ihtimaline işaret kabul edilebilir."* Başka bir deyişle *"Yedi sayısının sınırlayıcı bir sayı olmayıp çokluk ifade ettiğini savunanlara göre göklerin yediden çok olmasını hesaba katmak gerekiyor, Arapça bu yedi sayısı ile 'ubak' kelimesinin beraberce kullanılmasından yedigenil bir prizma ve dolayısıyla yedi buyutlu bir kâinat olamaz mı?"* der.

Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes hakkındaki bilimsel araştırmalarıyla tanınan Fransız tıp doktoru Maurice Bucaille de, bazı ayetlerden hareketle çok evrenler yorumunu çıkarmanın mümkün olduğunu savunur; dahası o, bu konuda bir adım daha atarak bu evrenlerin tıpkı içinde yaşadığımız evren gibi yaşama elverişli olduğunu da ileri sürmektedir. Cafer Sadık Yaran da çok evrenler teziyle teistik düşüncenin bir arada bulunabileceğini, bu tezi varsaymanın bizi ille de ateizme götürmeyeceğini dile getiren düşünürlerden birisidir. Nitekim ona göre Burada belki daha belirgin olan hatalı tutum; çok evrenler olabileceğini varsaymak değil, ateistik sonuca ulaşma gayretidir. Yaratan, Fatiha Suresi'nin *"Hamd, âlemlerin Rabb'i Allah'a mahsustur."* şeklinde ifadesini bulan birinci ayetini Müslümanların günde birçok kez okuduğunu ve ayette Tanrı ile âlemler sözcüğünün bir arada kullanıldığını hatırlatarak, çok evrenler düşüncesinin İslam düşüncesine, özellikle de Kur'an'a yabancı olmadığını vurgulamaktadır. Bütün

bunlar, çok evrenler görüşünün İslam düşüncesinde varlığını veya bu düşünce ile pekâlâ uyumlu olabileceğini göstermektedir" der (Efil, 2005a).

Acaba İslam düşüncesindeki çok evrenler fikri, modern bilimdeki çok evren tezlerinden daha çok hangisine benzemektedir? Genel olarak, bunlar arasında ne gibi benzerlik ve farklılıklar vardır? Burada İslam düşüncesinde ve modern bilimde öngörülen çok evrenler fikrinin en önemli ortak karakteristiği, sadece bu evrenin değil, aynı zamanda çok sayıda evrenin var olduğu gerçeğidir. Ortaya konuluş gerekçeleri ve bazı temel ateistik argümanları dikkate alındığında, İslam düşüncesindeki çok evren öğretisinin, daha çok modern bilimdeki çok evren tezlerinden kuantum mekaniğinin çok evrenler yorumuyla bir benzerlik ve bir uyum içinde olduğu görülür. İslam düşüncesindeki çok evrenler tablosu, içindeki canlılarla özellikle de insanla, hepsinden önemlisi de Allah'la bütünleşen ve bunlarla çok sıkı bir bağlantı içinde olan bir tablodur.

Burada evren veya evrenlere, insanın ahlaki değerlerini gerçekleştirebileceği metafizik bir alan olarak bakılmaktadır. Oysa modern bilim bize çok daha farklı bir evren/evrenler tablosu çizerek bunların tabii olduğu temel ilkeleri açıklarken metafizik verileri kesinlikle dikkate almaz; aksine bilim, önemli ölçüde evreni/evrenleri ve içindeki temel yasaları Tanrı'dan ve insandan soyutlayarak ele almaktadır. Dolayısıyla müspet bilim yapısı, konusu, amacı ve yöntemi gereği evreni/evrenleri ve içindeki olguları araştırırken hiçbir zaman metafizik verilere başvurmaz. O hâlde, İslam düşüncesi evreni/evrenleri fiziksel yanı olmakla birlikte, daha çok dini ve metafiziksel bir fenomen olarak görürken, bilim ise onlara daha çok fiziksel bir olgu olarak bakmaktadır. İslam düşüncesinin evren anlayışı daha çok metafiziksel bir temele otururken, modern bilimin evreni/evrenleri fiziksel bir temele oturmaktadır. Buna göre, çok evrenler tezinin hem fiziksel hem de metafiziksel temeli, dolayısıyla ikisinin sentezi, çok evrenlerin varlığı hakkında bize çok daha güçlü bir gerekçe ve güven vermektedir. Ancak çok evrenler tezinin, evrendeki hassas düzeni, daha önce açıklandığı gibi, Tanrı'yı dışlamak için rastlantısallık ve gözlemcinin seçiciliği gibi başka kıstaslarla açıklanmaya kalkıldığında, elbette ki, bu hâliyle bu tezin İslam düşüncesinde kabul görmesi mümkün değildir. Nitekim Fazlur Rahman'ın haklı olarak dile getirdiği gibi *"Kur'an hükümleri aynı zamanda devir anlayışına bina edilen kâinat inancını da kökünden yok etmektedir. Zira bu anlayış birçok - özellikle Yunan- düşünür ve bazı modern astronomicilere her ne kadar cazip gelse de aslında belli bir gaye ile yaratılmış olmaya ters düşmektedir."* İslam

düşüncesi açısından, çok evrenler tezinde asıl problem olan şey, evrenlerin çokluğundan ziyade, bu çokluğa dayalı olarak ileri sürülen ateistik yaklaşımdır. Bu durumu sağduyuyla dinî ve bilimsel temele dayalı olarak ifade edecek olursak *"Evrenin sadece şimdiki hâli değil, bilinen her anı, rastgelelik ihtimalini çok zayıf gösterecek bir nizam ve intizam sergilemektedir."* Nitekim Kur'an'da bu hususa değinen ayetlerden biri şöyledir: *"Rahman'ın yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak, bir çatlak görebilir misin? Bir aksaklık bulmak için gözünü tekrar tekrar çevir bak; ama göz umduğunu bulamayıp bitkin ve yorgun düşer."* Buna göre, evrendeki olağanüstü hassas denge ve düzenin çok evrenler tezine dayalı rastlantısal açıklamasının İslam düşüncesinde kesinlikle yeri yoktur. Bu tezin İslam düşüncedeki meşruiyeti ve kabul edilebilirliği ancak olup bitenleri, ilim, irade ve kudret sahibi bir varlığı hesaba katmakla mümkün olabilir. Bu anlamda, çok evrenlerin varlığı fikrinin, belli ölçüde de olsa, İslam düşüncesinde kendisine meşru, kabul edilebilir ve birikimsel bir arka plan bulduğu söylenebilir.

Bazı sufiler ve düşünürler hariç, çok evrenler tezine veya buna yakın olabilecek bir düşünceye, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkmış olan birçok düşünce ve disiplin içinde açıkça yer verilmemiştir. Ancak çok evrenler tezinin altyapısını ve tarihi arka planını besleyen özellikle Kur'an-ı Kerim'den ve tasavvuftan gelen ciddiye alınabilecek epeyce verinin olması yanında bazı düşünürlerin bu meseleye olumlu yaklaşımı bu tezin en azından İslam düşüncesine yabancı olmadığını, orada onun izlerinin ve motiflerinin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İslam düşüncesinde, çok evrenler tezinin meşru bir zemin bulabilmesi, bu görüşün tek açıklama şeklinin ateizm olmadığını; bunun pekâlâ teistik doğrultuda da yorumlanabileceğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Son çözümlemede, İslam düşüncesinde çok evrenler fikrinin motifleri olmakla birlikte, modern bilimde savunulduğu şekliyle ve anlamıyla onun İslam düşüncesinde varlıklarından söz etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak yazmaya devam edecek olsak *"İslam'da evren tasavvurları"*na dair bilgi o kadar fazla ki yazının bitmesi hayal olurdu. Bu nedenle İslam ve evrenle alakalı ilgi alanlarına göre tematik okumalar yapmak mümkündür. *"İnsanın Evren İçindeki Yeri Ve Zahiri Değişim İçindeki Süreklilik"* düşüncesiyle alakalı Seyyid Hüseyin NASR (1997), *"Çoklu Evrenler Teorisi"* ile alakalı bilgi sahibi olmak isteyenler Şaban EFİL Hoca'nın *"İslam Düşüncesinde Çok Evrenler Yorumu"* (2005a) makalesinden, *"Evrenin Metafizik ve Fiziksel Boyutu"*na

(2005b) ilişkin konularda yine Şaban EFİL Hoca'nın çalışmalarından kapsayıcı bilgiye ulaşabiliriz. Ayrıca Caner TASLAMAN'ın eserlerinden *İslam felsefesi ve İslam bilim felsefesinde evren yorumlarına* ulaşılabilir, evren ve iman konularında bilgi sahibi olabiliriz.

Kâinata bakıp tefekküre dalanlardan olma temennisiyle...

KAYNAKÇA

- Arslan, H. (2009). “Maturîdî'ye Göre Evren Ve İnsanın Yaratılış Hikmeti”, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 2(4), 71-90.
- Bolay, S. H. (1989). “Âlem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 2, s. 360-361.
- Efil, Ş. (2005a). “İslam Düşüncesinde 'Çok Evrenler' Yorumu”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, C. 18, S. 3, s. 295-303.
- Efil, Ş. (2005b). “Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutuna İlişkin Bir Deneme-Bir Kur'an Teriminin Bilimsel ve Felsefi Açılımı: Emr-“, Marife, 5(1), 109-121.
- Mâturîdî, Te'vilâtü Ehli's-Sünne, II/465.
- Nasr, S. H. (1997). “İnsanın Evren İçindeki Yeri ve Zahirî Değişim İçindeki Süreklilik”, Ekev Akademi Dergisi, çev. Sadık Kılıç, C. 1/1, s. 31-40.
- Yıldırım, E. (2006). “Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru”, Hadis Tetkikleri Dergisi, 4(1), 69-90.
- Yüksel, E. (2000). “Evrenbilimine İlişkin Bazı Kur'an Öğretileri”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2).